

<https://doi.org/10.18778/1644-857X.22.01.04>

URSZULA KICIŃSKA

UNIWERSYTET PEDAGOGICZNY IM. KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ W KRAKOWIE /
PEDAGOGICAL UNIVERSITY OF KRAKOW

 <https://orcid.org/0000-0002-7967-5312>

**„Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa
i Dobrodziejstwa było wypróbowane...”
Współpraca urzędników dworskich z Katarzyną
z Potockich Kossakowską (1722–1803),
kasztelanową kamieńską***

ABSTRACT

“Trusting Me with the Interests of the Late Lord and Lady Benefactors Has Been Proven...”. The Collaboration of Court Officials with Katarzyna Kossakowska née Potocka (1722–1803), the Wife of the Castellan of Kamień

In old Poland, when one of the spouses died, the surviving parent took over not only the care of the orphaned children, but also of their property, making every effort to prevent it from squandering. As the consequence of the almost simultaneous death in February 1768 of the married couple Marianna née Kańska, and Eustachy Potocki, the care of their children had to be assigned to the relatives or trusted associates of the late Lithuanian artillery general. Eventually, the responsibility for the upbringing of the young Potockis fell upon Katarzyna Kossakowska née Potocka (d. 1803), their aunt and Eustachy's younger sister. Kossakowska was married to the castellan of Kamień. She carried out this duty

* Artykuł został przygotowany w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr UMO – 2021/41/B/HS3/00253, zatytułowanego *Kobiety dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje*.

between 1768–1772 and throughout this period she was also a legal leaseholder of the Potockis' property. This meant that the guardianship of the Potockis' children was directly connected to Kossakowska's taking over the management of the property and preventing it from dissipating. This discourse is based on letters addressed to Katarzyna Kossakowska written by property administrators, stewards, and plenipotentiaries who had been subjects of the late parents. After their death, all of their staff, together with the leased property, ended up under Kossakowska's management. Almost immediately, the staff began striving for her acceptance and trust to keep their positions, regularly reporting to the new benefactress on the economic condition of the lands and estates. The content of the studied correspondence allows us to witness the relations between the subjects and their benefactress and determine the economic and social background of the functioning of the Potockis' estates under Kossakowska's watchful eye.

Keywords: correspondence, Potocki family, women's court, economic activity of women, court officials, ordinance

STRESZCZENIE

W dawnej Polsce po śmierci jednego ze współmałżonków, pozostający przy życiu ojciec lub matka przejmowali nie tylko opiekę nad osieroconymi dziećmi, ale także nad ich majątkiem, czyniąc wszelkie zabiegi, by nie doprowadzić do jego roztrwonienia. Sytuacja w rodzinie Marianny i Eustachego Potockich, zmarłych niemalże w tym samym czasie (w lutym 1768 r.) spowodowała, że do opieki nad dziećmi należało wyznaczyć krewnych lub zaufanych współpracowników generała artylerii litewskiej. Ostatecznie tutorstwo nad młodymi Potockimi przejęła ich ciotka, młodsza siostra Eustachego – Katarzyna z Potockich Kossakowska (zm. 1803), kasztelanowa kamieńska i sprawowała je w okresie od 1768 do 1772 r., otrzymując na ten czas od swego brata w dzierżawę wszystkie dobra należące do Potockich. Sprawowanie opieki nad dziećmi Potockich wiązało się więc bezpośrednio z przejęciem przez Kossakowską zarządu nad ich majątkiem. Podstawą źródłową do napisania niniejszych rozważań stały się listy kierowane do kasztelanowej kamieńskiej przez zarządców dóbr, ekonomów, plenipotentów, którzy wcześniej byli poddanymi Eustachego i Marianny z Kańskich, a po ich śmierci, wraz z dzierżawionymi przez Kossakowską dobrami, przeszli na jej służbę i niemalże od razu podjęli starania o zdobycie jej akceptacji, zaufania oraz utrzymanie się na dotychczasowych stanowiskach, regularnie przy tym raportując nowej dobrodziejce o stanie ekonomicznym gospodarstw. Treść przebadanej korespondencji pozwala więc spojrzeć na relacje, jakie łączyły poddanych z ich mocodawczynią oraz wskazać gospodarcze i społeczne podstawy funkcjonowania dóbr Potockich pod okiem Kossakowskiej.

Słowa kluczowe: korespondencja, Potoccy, dwór kobiecy, aktywność ekonomiczna kobiet, urzędnicy dworscy, ordynans

PO śmierci jednego ze współmałżonków, pozostający przy życiu ojciec lub matka przejmowali opiekę nad niepełnoletnimi dziećmi¹. Zdarzało się jednak, że do roli tej wyznaczani byli bliżsi lub dalsi krewni bądź też zaufani współpracownicy zmarłego. Decyzja o tym, kto miał sprawować tutorstwo, zależna była bowiem od wielu czynników – struktury majątkowej danej rodziny, prawa do opieki przypadającego krewnym męża, wieku osieroconych dzieci, sugestii ojca lub matki wydanych w testamencie, jak również (w przypadku wdowy) osobistych predyspozycji kobiety, które dawały jej możliwość doglądania spraw majątkowych rodziny, tudzież zabezpieczenia interesów i pomnażania majątku niepełnoletnich spadkobierców². Wybór opiekuna nie mógł być więc przypadkowy, gdyż wymagano od niego, by zapewnił

¹ Szeroko i wyczerpująco na ten temat: E. Dubas-Urwanowicz, *Podstawy prawne opieki nad dziećmi w państwie polsko-litewskim w XVI-XVII wieku*, [w:] *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014, s. 67–78; J. Pielas, *Opieka nad nieletnimi w rodzinach szlacheckich w Koronie w XVII wieku. Zarys problematyki i perspektywy badawcze*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2015, t. XXXVII, nr 1, s. 93–106. Por. też J. Ignatowicz, *Opieka*, [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, cz. 1, red. J.S. Piątkowski, Wrocław 1985, s. 1093; B. Popiołek, „Dziatki moje błogosławie i obliguje...” – staropolskie testamenty jako źródło do historii wychowania, [w:] *Ars Educandi. Źródła*, t. I (*Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*), red. J. Gwoździak, przy współudziale P.P. Barczyka, Mysłowice 2009, s. 184–196.

² Por. B. Lesiński, *Stanowisko kobiety w polskim prawie ziemskim do połowy XV w.*, Wrocław 1956, s. 131–133; A. Szymczakowa, *Panny, mężatki i wdowy przed sądami ziemskimi i grodzkimi w Sieradzkim w XV wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2002, t. VII, s. 87; M. Kołacz-Chmiel, „*Mulier honesta et laboriosa*”. *Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018, s. 50, 223; *Historia państwa i prawa Polski*, t. II (*Od połowy XV wieku do r. 1795*), red. J. Bardach, Warszawa 1966, s. 285; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1994, s. 256; S. Godek, *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa 2004, s. 74; D. Mazek, *Kuratela nad osobami chorymi psychicznie w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1999, t. XC, z. 2, s. 131–149. Por. też E. Kowalska, *Terminologia opieki nad małoletnimi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1977, ser. I, z. 19, s. 43–53. E. Dubas-Urwanowicz, *op. cit.*, s. 67 zaznacza, że „o powadze problemu roztaczania pieczy nad niepełnoletnimi w państwie polsko-litewskim świadczą liczne określenia, jakich używano zamiennie dla terminu »opieka«. Były to: tutoria, procuracio, tuicio, gubernacio, defenso, protectio, provisio”. Do wieku XVI opiekę nad nieletnimi nazywano też kuratelą, którą w późniejszym czasie „określano jedynie pieczę nad niepełnosprawnymi, starcami i osobami w sposób wyraźny marnotrawiącymi majątek rodowy”.

swym podopiecznym bezpieczeństwo, pokierował ich edukacją, a także odpowiednio zainicjował ich przyszłe małżeństwo³.

Opiekuństwo wyznaczone zostało także nad dziećmi Marianny⁴ i Eustachego Potockich⁵, a sytuacja w ich rodzinie była wyjątkowa, gdyż małżonkowie zmarli niemalże w tym samym czasie. Pierwsza odeszła Marianna, czyniąc to niespodziewanie 20 lutego 1768 r. Eustachy zmarł trzy dni później (23 lutego). Stąd opiekunami ich osieroconych dzieci mogli zostać jedynie członkowie rodziny lub zaufani współpracownicy generała artylerii litewskiej. Warto nadmienić, że Potoccy doczekali się liczego potomstwa. Ich synami byli: Kajetan (ok. 1749–1802), Ignacy (1750–1809), Jerzy Michał (1753 – ok. 1801), Stanisław Kostka (1754–1826) oraz Jan Nepomucen Eryk (1761 – po 1815). Spośród nich szczególnie Ignacy

³ Por. B. Popiołek, *op. cit.*, s. 192–193; eadem, *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009, s. 236.

⁴ Marianna z Kałskich Potocka – była wnuczką Stanisława Antoniego Szczuki (zm. 1710), podkanclerzego litewskiego i córką jego jedynej córki Wiktorii (zm. 1735), która wyszła za Jana Stanisława (zm. 1727), syna Marcina Kałskiego (zm. 1710), generała artylerii koronnej. Istnieje spory problem z ustaleniem daty jej narodzin, ale przyjmuje się, że nastąpiło to około 1722 r. Uchodziła za osobę znakomicie wykształconą. Utrzymywała kontakty z najważniejszymi intelektualistami polskiego oświecenia. Uważa się ją za znawczynię teatru i tłumaczkę Moliera. Dnia 26 XII 1741 r. wyszła za mąż za Eustachego Potockiego (zm. 1768), wnosząc w to małżeństwo ogromną fortunę, głównie po Szczukach. Por. J. Rudnicka, *Maria z Kałskich Potocka, jako tłumaczka Moliera*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285–296; J. Kowalik, *Maria z Kałskich Potocka (ok. 1720–1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2001, nr 1, s. 35–46; U. Kicińska, *Codzienne sprawy w kręgu dworu Marii z Kałskich Potockiej (zm. 1768): zarys problemu na podstawie korespondencji kierowanej do starościny lwowskiej w latach 1765–1766*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 2022, t. XXIX, nr 2, s. 162–177.

⁵ Eustachy Potocki – był synem Jerzego (zm. 1747), starosty grabowieckiego i tłumackiego oraz jego drugiej żony Konstancji z Podbereskich (zm. 1730), marszałkówny upickiej, wdowy po staroście bolimowskim Marcinie Leopoldzie Zamoyckim (zm. 1718). Jego dziadkiem był Feliks Kazimierz Potocki, (zm. 1702), hetman wielki koronny. Urodził się w Syrnikach we wrześniu 1719 r. Eustachy zrobił szybką i błyskotliwą karierę. W 1738 r. ojciec przekazał mu starostwo tłumackie, w 1744 r. został pułkownikiem dragonów. Był posłem na sejm z województw kolejno: podolskiego, lubelskiego, halickiego i inflanckiego. W 1758 r. mianowano go generałem artylerii litewskiej, co z perspektywy czasu okazało się szczytem jego kariery. W 1762 r. został zaś starostą lwowskim. Por. B. Grosfeld, *Potocki Eustachy (1719–1768)*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. XXVII, Wrocław 1983, s. 804–807.

i Stanisław Kostka zapisali się na trwałe w dziejach Rzeczypospolitej. Potoccy mieli też córkę Cecylię Urszulę (1747–1771), najstarszą z rodzeństwa, która 2 lutego 1767 r. poślubiła w Lublinie starostę czerkaskiego księcia Hieronima Sanguszkę (1743–1812), późniejszego wojewodę wołyńskiego⁶.

Na dzień przed śmiercią Potocki zdażył sporządzić testament, dokonując podziału swego rozległego majątku, w skład którego wchodziło w sumie 11 miast, ponad 100 wsi oraz 25 folwarków, a zasadniczy jego trzon tworzyły dobra odziedziczone po Szczukach i Kątskich. Majętności te, jak wskazuje Zbigniew Anusik, dawały 460 000 złp rocznego dochodu⁷. W pozostawionym przez siebie akcie ostatejnej woli Eustachy wyznaczył także osoby odpowiedzialne za opiekę nad jego nieletnimi potomkami (pełnoletni w tym czasie był jedynie Kajetan). W gronie tym zaleźli się: Franciszek Salezy Potocki (zm. 1772), wojewoda kijowski; brat umierającego Marian (zm. po 1777), ekskasztelan lubaczowski; Hieronim Wielopolski (1712–1779), koniuszy koronny i jego żona Urszula z Potoczek (1725–1806) oraz młodsza siostra Eustachego Katarzyna z Potoczek Kossakowska (1722–1803)⁸, kasztelanowa kamieńska,

⁶ Por. Z. Janeczek, *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem twierdzy ukraińskich generałem Joachimem Potockim, z lat 1756–1769*, [w:] *Ród Potoczek w odmieńce historii (XVII–XX w.)*, wyd. 2 popr. i uzupeł., red. idem, Katowice 2010, s. 412.

⁷ Por. Z. Anusik, *Podział latyfundiów Eustachego i Marianny z Kątskich Potoczek w 1771 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2018, R. XVII, nr 1, s. 5.

⁸ Katarzyna z Potoczek Kossakowska była młodszą siostrą Eustachego Potockiego. Wyszła za mąż 24 V 1744 r. za swego kuzyna Stanisława Kossakowskiego h. Ślepowron (1721–1761), kasztelanica podlaskiego, który od 1748 r. pełnił urząd kasztelana kamieńskiego. Małżeństwo to było kontraktem i miało na celu zabezpieczenie korzyści majątkowych i politycznych skoliigaconych ze sobą rodów. Kossakowski, mimo iż zamożny, nie odegrał większej roli politycznej, a jego małżeństwo z Katarzyną było bezdzietne. Wiadomo też, że przynajmniej od początku 1752 r. kasztelanowa kamieńska zaangażowała się w życie społeczne i polityczne ówczesnej Rzeczypospolitej. W tym celu współdziałała ze spokrewnionym hetmanem Janem Klemensem Branickim (zm. 1771), hetmanem wielkim koronnym, z powodzeniem uczestnicząc w życiu sejmowym, sejmikowym i sądowym na obszarze Małopolski. Kossakowska owdowiała w 1761 r., a nie decydując się na kolejne zamażpójście, do końca życia pozostała w stanie owdowienia. Jej mąż zapisał jej na własność majątności – Twierdzą, Toporów i Bohorodczany na Rusi Czerwonej, a na dobrach podolskich i braclawskich dał jej dożywocie. Kasztelanowa sympatyzowała z konfederatami barskimi, wspierając ich moralnie i finansowo. Jako bezdzietna wdowa czuła się odpowiedzialna za rodzinę, stąd po śmierci swego brata Eustachego Potockiego podjęła się, jak już wspomniano wyżej, opieki nad jego dziećmi. Zmarła w Krystynopolu 21 III 1803 r. Por. B. Krakowski, *Kossakowska*

która w rzeczywistości została główną opiekunką generałowiczów i przez kolejne cztery lata odgrywała istotną rolę w ich życiu. Odpowiedzialna była bowiem za ich edukację oraz zabezpieczenie interesów materialnych. W tym celu, wprawdzie już na łożu śmierci, Eustachy Potocki podjął decyzję o przekazaniu swej siostrze w czteroletnią dzierżawę wszystkich dóbr ziemskich należących do niego i jego nieżyjącej żony⁹.

Przyjąć więc należy, że opieka Kossakowskiej nad synami generałostwa Potockich trwała w okresie od 1768 do 1772 r., kiedy to jej trzej starsi bratankowie osiągnęli osiemnasty rok życia i można było przystąpić do wydzielenia im poszczególnych części majątku. Dnia 17 lipca 1771 r. Kajetan, Ignacy oraz Jerzy Michał podzielili się w Warszawie ruchomościami, które pozostały po ich rodzicach, a kilka miesięcy później (26 listopada) bracia Potoccy dokonali podziału wszystkich dóbr nieruchomości. Istotną rolę w sporządzeniu tych dokumentów odegrała ciotka Kossakowska, pełniąc funkcję oficjalnej reprezentantki interesów Stanisława Kostki i Jana Nepomucena Eryka. Ustalono wówczas także, że kasztelanowa wciąż będzie sprawować opiekę nad dwójką najmłodszych bratanków¹⁰. Definitywne zakończenie tych długich i niezwykle skomplikowanych transakcji nastąpiło natomiast 10 marca 1772 r., kiedy to Kajetan, Ignacy i Jerzy Michał Potoccy skwitowali z opieki swą ciotkę Katarzynę z Potockich Kossakowską i dokonali rozliczenia wzajemnych pretensji majątkowych za okres od 26 listopada 1771 do 22 lutego 1772 r. W tym samym dniu Ignacy i Jerzy Michał poręczyli pożyczki, jakie Kajetan Potocki zaciągnął na wypłacenie posagu nieżyjącej już siostry Cecylii Urszuli z Potockich Sanguszkowej (zm. 12 XII 1771)¹¹.

Sprawowanie opieki nad dziećmi Potockich wiązało się bezpośrednio z przejściem przez Kossakowską zarządu nad ich majątkiem

Katarzyna z Potockich, [w:] *PSB*, t. XIV, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968–1969, s. 255–256; E. Rudzki, *Staroświecka „Mądrocha” (Kasztelanowa Katarzyna z Potockich Kossakowska)*, [w:] *idem*, *Damy polskie XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 145.

⁹ Por. Z. Anusik, *op. cit.*, s. 15–16.

¹⁰ Szerzej na ten temat: *ibidem*, s. 17–19.

¹¹ Zbigniew Anusik (*ibidem*, s. 20–21) nadmienia, że w 1779 r. synowie Potockich dokonali kolejnego, już ostatecznego, podziału dóbr po rodzicach, zmieniając diametralnie postanowienia transakcji podziałowej z 1771 r. Żaden z nich nie okazał się też dobrym gospodarzem, stąd niedługo po tym wydarzeniu rozpoczęli stopniową wyprzedaż swoich dóbr.

i niedopuszczeniem do jego roztrwonienia. Jak wskazuje przeanalizowana korespondencja, sztab urzędników wcześniej znajdujących się na usługach Eustachostwa przeszedł bezpośrednio pod opiekę Katarzyny z Potockich Kossakowskiej. Od razu podjęli oni starania o zdobycie jej akceptacji, zaufania oraz utrzymanie się na dotychczasowych stanowiskach, regularnie przy tym raportując jej o stanie gospodarstw. Nasuwa się wobec tego kilka pytań, a mianowicie – jak wyglądała rzeczywistość i stan majątków w dobrach Potockich po śmierci ich właścicieli? Jak szybko urzędnicy dworscy dostosowali się do ordynansów i wymagań nowej właścicielki? Jakie łączyły ich relacje z Katarzyną z Potockich Kossakowską? A także z jakimi sprawami się do niej zwracano?

Podstawą źródłową niniejszych rozważań na temat funkcjonowania dóbr Potockich, po przejściu ich w dzierżawę przez Katarzynę z Potockich Kossakowską, stały się listy kierowane w tym okresie do kasztelanowej kamieńskiej przez zarządców, ekonomów, plenipotentów, którzy wcześniej współpracowali z Eustachym i Marianną z Kątskich, a po ich śmierci przeszli na jej służbę. Treść przebadanej korespondencji dotyczy nie tylko zagospodarowania poszczególnych folwarków, trudów związanych z codziennym zarządzaniem nimi, ale także ówczesnej sytuacji politycznej, która bezpośrednio przekładała się na funkcjonowanie majątków. Dobra Potockich regularnie penetrowane były bowiem przez obce wojska (głównie rosyjskie), a ich obecność na terenie Rzeczypospolitej związana była z trwającą w tym czasie konfederacją barską¹².

Wspomniany materiał źródłowy przechowywany jest w Archiwum Akt Dawnych w Warszawie¹³, a wśród przebadanego zasobu zachowały się (co niezmiernie ciekawe) listy słane do wspomnianej dobrodziejki zarówno przez niższych rangą poddanych (są to głównie supliki), jak i osoby piastujące wysokie urzędy (przy dworze i w zarządach majątku). Wśród nich za szczególnie cenną uznać należy korespondencję komisarza dóbr Potockich – Jakuba Regulskiego

¹² Por. J. Stolicki, *Początki konfederacji barskiej nad Dniestrem*, [w:] *Konfederacja barska (1768–1772). Tło i dziedzictwo. Publikacja wydana w 250. rocznicę zawiązania konfederacji barskiej*, Kraków 2018, s. 13. Por. też W. Szczygielski, *Konfederacja barska w Wielkopolsce: 1768–1770*, Warszawa 1970; W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. I–II, Warszawa 1991; idem, *Konfederacja barska. Przebieg, tajemnice i jawne skutki*, t. I–II, Poznań 2017; A.M. Stasiak, *Patriotyzm w myśli konfederatów barskich*, Lublin 2005.

¹³ Archiwum Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Potockich z Radzyna [dalej: APR] oraz Zbiór Anny Ksawerowej Branickiej [dalej: ZAZPKB].

(zm. 1783) oraz zaufanego sługi Franciszka Mysłowskiego, miecznika trembowelskiego¹⁴. Treść wspomnianej korespondencji, stanowiącej rodzaj raportów sporządzanych i przedstawianych kasztelanowej, pozwala spojrzeć na relacje, jakie łączyły poddanych z ich mocodawczynią, a także ukazuje sposób działania Kossakowskiej mający na celu zabezpieczenie i pomnożenie majątku swych bratanków. Podkreślić należy też, że przedstawione poniżej zagadnienia mają charakter wstępny i będą uzupełniane w miarę odkrywania kolejnych wątków z życia rodzinnego i dworskiego generałostwa Potockich oraz ich potomków i krewnych¹⁵.

Przystępując do analizy organizacji i codziennego funkcjonowania majątków Potockich dzierżawionych przez Katarzynę z Potockich Kossakowską przyjąć należy, że struktura urzędnicza ich dworu nie uległa zmianie. Większość nazwisk, szczególnie najważniejszych ekonomów i oficjalistów, powiela się bowiem w przebadanej korespondencji kierowanej wcześniej do Marianny z Kątskich Potockiej, a później do rzeczonoj kasztelanowej kamieńskiej, co oznacza, że zachowali oni swoje dotychczasowe stanowiska¹⁶. Dotyczy to przede wszystkim „starszych sług”, którzy z dworem Potockich związani byli od wielu lat i cieszyli się wyjątkowym zaufaniem „dobrodziejstwa”¹⁷. Rolę wspomnianego „starszego sługi”, a jednocześnie komisarza na dworze Potockich, odgrywał wymieniony wyżej Jakub Regulski, podczaszy smoleński, oddany przyjaciel Eusta-

¹⁴ Zaznaczyć należy, że – ze względu na ogrom materiału – na tym etapie badań analizie poddana została jedynie część urzędniczej korespondencji, która kierowana była do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej.

¹⁵ Na temat Katarzyny z Potockich Kossakowskiej napisano do tej pory niewiele. Por. *Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, kasztelanowej kamieńskiej z oryginałów przechowanych w archiwach rodzinnych wydał Kazimierz Waliszewski*, Poznań 1883; B. Krakowski, *op. cit.*, s. 255–256; K. Maksimowicz, *Z jakiego powodu komplementowano Katarzynę Kossakowską? Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, Łódź 2013, s. 207–215; J. Czernecki, *Kasztelanowa Katarzyna z Potockich Kossakowska. Historie i anegdoty z 10. zaginionymi akwarelami W. Kasprzyckiego. Z pamiętników i innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki*, Kraków 2019.

¹⁶ Autorce znana jest korespondencja urzędników dworskich ślana do Marianny z Kątskich Potockiej.

¹⁷ O znaczeniu i funkcjach tzw. starszego sługi, por. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 144–146; eadem, *Stary sługa jako przedmiot badań nad klientelizmem magnackim na Litwie w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2010, R. LVIII, nr 1, s. 71–85; B. Popiołek, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022, s. 223–225.

czego, który służył jemu i jego żonie aż do ich śmierci, później zaś przeszedł na służbę do Kossakowskiej, by ostatecznie stać się wiernym współpracownikiem Ignacego Potockiego¹⁸. Regulski doglądał przede wszystkim Syrnik, Radzyna, Korytnicy oraz Warszawy¹⁹. Cieszył się poważaniem Eustachowej Potockiej, z którą utrzymywał stały kontakt, a po jej śmierci z powodzeniem i w szybkim czasie zdobył zaufanie kasztelanowej kamieńskiej.

Podobną funkcję sprawował Franciszek Mysłowski, zarządca folwarku w Zwiniaczu, który uchodził za człowieka niezwykle oddanego, gdyż na każdym niemalże kroku starał się zapewnić swą dobrodziejkę o bezustannej wobec niej wierności i lojalności. Pisał do niej, iż czeka tylko „rezolucyi, a nic się nie opóźni w gospodarstwie”²⁰, a po otrzymaniu pańskich ordynansów, zapewniał ją, że „stara się o to usilnie, żeby dał [jej – przyp. U.K.] dowody szczerych i wiernych [...] [swoich – przyp. U.K.] usług”²¹. Mysłowski był długoletnim i oddanym sługą Potockich, jednakże – jak wynika z korespondencji – nie od razu zyskał zaufanie i sympatię Kossakowskiej. Wnioskować można o tym na podstawie jednego z jego listów, kiedy nie spotkawszy się z zadowoleniem ze strony swej nowej mocodawczyni, odpowiedział jej pokornie, ale zarazem dosadnie, podkreślając przy tym swą wartość, która wynikała z szacunku, jakim nawzajem darzyli się z generałostwem. Pod koniec listopada 1768 r. pisał do niej bowiem: „list [...] Dobrodziki z takowym odbieram wyrażeniem, jak bym największe w rządach dobrami Pańskimi poczynił pokrzywdzenia. Oświadczenie moje dopilnowania całości Pańskiej, jak było szczerze tak sumienne i skuteczne, bom nic złego nie zrobił, ani utracił. Zaufanie mi w interesach śp. JW. Państwa i Dobrodziejstwa było wypróbowane, bo lat kilkadziesiąt na to pracowałem. Łaski JW. Pani Dobrodziki nie mogę tak prędko pozyskać, bo dopiero kilka miesięcy rozkazów Jej słucham, a co większa w tak zamieszanym czasie nie mogę skutecznie woli Pańskiej dopełnić, i dlatego nie mam wiary, ani względu na okoliczności”²².

¹⁸ Por. Z. Janeczek, *Ignacy Potocki, Marszałek Wielki Litewski (1750–1809)*, Katowice 1992, s. 26, 38, 63.

¹⁹ Jakub Regulski do Marianny z Kątskich Potockiej, Dzierzkowice 7 IV 1764, AGAD, APR, sygn. 582, k. 46.

²⁰ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 20 III 1769, AGAD, ZAŻPKB, sygn. 76a, k. 41.

²¹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 30 IV 1769, *ibidem*, k. 48.

²² Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 27 XI 1768, *ibidem*, k. 12.

Na dworze Potockich, jako „stary sługa”, przebywał również W. Kałuski, który podobnie jak pozostali wyżej wymienieni urzędnicy, także zabiegał o akceptację nowej dobrodziejki. Pod koniec września 1768 r., a więc pół roku po śmierci Marianny i Eustachego, pisał do Kossakowskiej, zapewniając ją o tym, że „mając to szczęście lat czterdzieści okładem być sługą domu tego JW. Państwa Dobrodziejstwa i tu w Budzanowie lat dwadzieścia kilka obserwować wszelkie dyspozycje [...] śp. JW. Ichmość Dobrodziejstwa, [...] dlaczegoż nie miałbym za dosyć czynić wszelkim rozkazom JW. Pani i Dobrodziejki?” Kałuski pomimo podeszłego wieku starał się pozyskać zaufanie kasztelanowej, utwierdzając ją w tym słowami: „i teraz sposobić się będę, ile możliwości mojej, punktualności zachować”²³. Po raz kolejny zapewnienie o lojalności i chęci pozostania na służbie u kasztelanowej Kałuski wyraził z początkiem 1769 r. zaznaczając, że niemalże całe swoje życie spędził w Budzanowie pozostając tam na usługach Potockich, ale „życzyłby sobie póki sił [...] stanie w dalszy czas być sługą JW. Pani i Dobrodziejki oraz i JW. generałowiczów Dobrodziejów”. Przy okazji w tym samym liście zazaczył, że na służbie u generałostwa byli także jego synowie, którzy jak podkreślił „na usługach JW. Państwa i Dobrodziejstwa życia pokończyli”²⁴. Za przywołanym Kałuskim wstawiał się także Franciszek Mysłowski, który donosił swej chlebodawczyni, że ten „przez starość swoją, często mi chory, i ja za niego muszę tu wszystko czynić. Potrzeba by także o nim pomyśleć, żeby mu spokojniejsze miejsce [dać – przyp. U.K.] do dalszego pożycia”²⁵. Mysłowski alarmował Kossakowską również w imieniu innego, bardzo już sędziwego poddanego, wprawdzie nie urzędnika, a chłopca Samulewskiego, który przez osiemdziesiąt lat (!) mieszkał we wsi Bortniki, ciesząc się szacunkiem i poważaniem wśród lokalnej społeczności. Jednakże teraz, pomimo regularnego opłacania czynszu, został on z tego miejsca rugowany przez posesora starostwa tłumackiego. Wstawienie się za wspomnianym chłopcem było uznaniem dla jego długoletnich zasług, gdyż jak zaznaczył oficjalista „człowiek [ten – przyp. U.K.] znajomy jest wszystkim

²³ W. Kałuski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Budzanów 26 XI 1768, *ibidem*, k. 387.

²⁴ W. Kałuski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Budzanów 29 I 1769, *ibidem*, k. 383.

²⁵ Franciszek Mysłowski do Katarzyny Kossakowskiej, Zwiniacz 11 III 1770, *ibidem*, k. 78.

u dworu, [jednakże – przyp. U.K.] interes jego [...] nie każdemu wiadomy, prosi tedy przeze mnie o skuteczną [...] Dobrodziki dla siebie rezolucję”²⁶.

Przez długie lata z Potockimi współpracował również Michał Świątkowski, zarządca folwarku w Borodziance, który znając wcześniejszy schemat funkcjonowania ich dworu, zwrócił się do Kossakowskiej z pytaniem: „czekam dyspozycji jak się mam w tych dobrach rządzić, czyli ma być przy mnie zupełne rządzenie tak jak przed tym, czyli też mam się do kogo referować w interesach i mam mieć nad sobą dependencją, tudzież da Bóg doczekać Roku, czyli tak na rachunki będzie kto zjadał, czyli też ja [do – przyp. U.K.] JW. Pani i Dobrodziki będę sam zdawał?”²⁷. Pytanie postawione przez Świątkowskiego wynikało z tego, że zgodnie z przyjętą wówczas zasadą, oficjaliści i ekonomowie poszczególnych dóbr składali ustne lub pisemne raporty z wykonanej przez siebie pracy. Prócz otrzymywanych responsów, patronka miała wgląd w rejestry przychodów i rozchodów, a także w inwentarze ruchomości, w których spisane były przedmioty znajdujące się w poszczególnych folwarkach oraz w opisy nieruchomości, w których z kolei, z niezwykłą skrupulatnością, prezentowano znajdujące się w nich poszczególne budynki mieszkalne i gospodarcze²⁸. Ważne dla obu stron było także terminowe wykonanie ordynansów. Zwyczaje te obowiązywały

²⁶ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 9 VII 1769, AGAD, APR, sygn. 465, k. 3.

²⁷ Michał Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Borodzianka 20 I 1772, AGAD, ZAŻPKB, sygn. 76a, k. 476–477.

²⁸ A. Penkała-Jastrzębska, U. Kicińska, *Sources for research into the living standards of the aristocracy and nobility in the 17th and 18th centuries in foreign archives – research perspectives*, [w:] *The world of things. Considerations on the standard of living and the meaning of movable property in Polish-Lithuanian Commonwealth*, Cracow 2022, s. 161–178. Por. też E. Kowicka, *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Warszawa 1984; T. Zielińska, *Siedziba szlachecka w dużym mieście polskim XVIII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1981, R. XXIX, nr 3, s. 313–332; A. Pośpiech, *Prowincja szlachecka w Polsce XVII wieku. Ludzie – przedmioty – życie codzienne (zarys problematyki)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, R. XLIV, nr 3, s. 263–270; M. Rozbicka, *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1999; U. Augustyniak, *Inwentarze mienia radziwiłłowskiego z XVI-XVII wieku jako źródło do historii mentalności i życia codziennego – możliwości badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. LI, nr 2, s. 231–248; J. Dumanowski, *Inwentarze wielmożnych i urodzonych. Konsumpcja szlachty wielkopolskiej w XVIII w.*, *ibidem*, s. 261–276; J. Pielas, *Wyposażenie*

najpierw za generałostwa, a po ich śmierci, wspomniane sprawozdania regularnie przedstawiano Kossakowskiej.

Niezwykle skrupulatny w swym działaniu był wspomniany wyżej Franciszek Mysłowski, a styl jego funkcjonowania nie zmienił się także przy nowej chlebodawczyni. Kiedy prześledzi się jego listy kierowane do Marianny z Kąskich Potockiej, a później do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, wybrzmiewa z nich bowiem ten sam strach i obawa o odpowiednie i terminowe wypełnienie ordynansów. W korespondencji tej co rusz pojawiają się słowa w rodzaju: „czynię ja jednak com winien z mojej obligacyi i nie opuszczam starania we wszelkim gospodarstwie i całości dóbr”²⁹. Ponadto w listach Mysłowskiego znaleźć można wiele tłumaczeń dotyczących opóźnień w ich wzajemnej korespondencji, czego powodów zazwyczaj doszukiwał się w źle funkcjonującej poczcie. Tak bowiem tłumaczył się w grudniu 1768 r. pisząc do Kossakowskiej ze Zwiniacza: „ponieważ z poczty nie odbieram [...] listów od JW. Pani Dobrodziki, więc suponuję, że i może nie dochodzą rąk Pańskich. Ja zaś dopełniając rozkazów Pańskich, każdej poczty nie ubliżam pisania”³⁰. Zapewnienie to powtórzył również pół roku później, kiedy przyczyn opóźnień w regularnym funkcjonowaniu poczty dopatrywał się w działaniach wojsk konfederackich znajdujących się w okolicach Lwowa. Pisał wówczas: „żadnej ja nie opuszczam poczty, żebym nie pisał do JW. WM Pani Dobrodziki, tylko nie wiem, jeżeli listy moje dochodzą, ponieważ około Lwowa konfederackie wojska będące mogą zatrzymać lub przejmować listy”³¹. Niejednokrotnie też korespondencja, którą otrzymywał wspomniany urzędnik dochodziła do niego uszkodzona. Stąd czuł się w obowiązku powiadomić kasztelanową, w jakim stanie otrzymał od niej list. Jesienią 1769 r. informował ją więc, że „z poczty dzisiejszej list [...] Dobrodziki cały nienaruszony w pieczęci odebrałem”³². Zdarzało się także, że listy Kossowskiej nie docierały do oficjalisty, co starał się on wyjaśnić,

i wystrój wewnątrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII wieku i pierwszej połowie XVIII wieku, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, R. LXVII, nr 1, s. 55–72.

²⁹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 9 IV 1769, AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 45.

³⁰ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 11 XII 1768, *ibidem*, k. 21.

³¹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny Kossakowskiej, Zwiniacz 11 VI 1769, *ibidem*, k. 67.

³² Franciszek Mysłowski do Katarzyny Kossakowskiej, Zwiniacz 24 IX 1769, AGAD, APR, sygn. 465, k. 15.

wskazując tego przyczynę. Jedną z nich były poczynania niekompetentnego posłańca Nowerka, który, jak podkreślał Mysłowski, „powróciwszy z Polski, listu mi Pańskiego nie oddał, powiadając że go zgubił”³³. Czasem przeszkodą w nadaniu listu bywał także brak posłańca lub niewystarczająca ilość wiadomości, które chciało przekazać. Tak bowiem poddany tłumaczył się Kossakowskiej pod koniec 1769 r.: „ja dotąd umyślnego posłańca nie wysłałem, bo nie było z czym i kogo, nic też osobliwego nie zachodzi, żeby było godne widzenia, a jeżeli pisać uciążliwości nasze, to te zwyczajne i większych jeszcze spodziewamy się”³⁴. Z jednego z responsów dowiadujemy się natomiast, że i do Kossakowskiej nie docierała całość korespondencji, o czym również wspomniał Mysłowski: „list [...] Dobrodziki odbieram pocztą dzisiejszą i to oświadczam, że mię punktualnie dochodzą, że zaś mój list z koperty wyjęty i sama tylko [...] Dobrodzice odesłana koperta, to sprawiła terazniejsza na świecie polityka. Ja za tym żadnych wiadomości nie wyrażam w liście, lecz same interesa gospodarskie piszę”³⁵.

Warto zaznaczyć, że wraz z przejściem służby oraz struktury i organizacji dworu – pod opiekę Kossakowskiej przeszło także rodowe archiwum Potockich, którego porządkowanie, jak wskazują analizowane listy, nie szło aż tak szybko i sprawnie, jak można było się tego pierwotnie spodziewać. Pod koniec listopada 1768 r. w sprawie żądań kasztelanowej (zbyt wygórowanych zdaniem urzędnika) napisał do niej Fr[anciszek] Taranowski [?], który żalił się jej, że „układanie archiwum jest ustawiczną ekspensą, to rzecz prawdziwa, ale my we trzech, którzy jesteście okazją tej ekspensy, prawdziwie ile sił acz już nadwątlonych mamy – nie folgując sobie pracujemy”. Przy okazji poddany starał się uświadomić swej dobrodziejce, że wprawdzie wszyscy pracujący pod jego dozorem wykonują uczciwie powierzone im zadanie, ale wynagrodzenie, które za to otrzymują, jest tak małe, że nie ma się co „dziwować, że z oporem [...] [idzie ta – przyp. U.K.] robota”. Stąd prosił ją o wyrozumiałość i cierpliwość w tej sprawie. Przy okazji, co może wydać się dosyć odważne ze strony wspomnianego współpracownika,

³³ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwninacz 9 IV 1769, AGAD, ZAazPKB, sygn. 76a, k. 44.

³⁴ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwninacz 10 IX 1769, AGAD, APR, sygn. 465, k. 9.

³⁵ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwninacz 17 IX 1769, *ibidem*, k. 12.

zażądał on podwyżki za wykonaną pracę, co jak stwierdził – zdecydowanie przyspieszyłoby jej zakończenie³⁶.

Prócz zachowania odpowiedniej struktury dworu i funkcji poszczególnych urzędników, ważne było także zabieganie o to, by praca w folwarkach przynosiła dochody. Podobnie jak za Potockich, tak i za Kossakowskiej, tamtejsza ekonomika dworska opierała się głównie na rolnictwie, leśnictwie, pszczelarstwie, hodowli oraz rybołówstwie. Ten rodzaj działalności gospodarczej był wyjątkowo niestabilny, gdyż w dużej mierze zależał od warunków klimatycznych, cen produktów oraz aktualnej wówczas sytuacji politycznej, która była wyjątkowo trudna i napięta. Kilka dni po śmierci Eustachego i Marianny z Kątskich Potockich, 29 lutego 1768 r., zawiązała się w Rzeczypospolitej konfederacja barska, która miała bezpośredni wpływ na stan i kondycję ekonomiczną ich majątności. Czas ten był niezwykle ciężki, gdyż przechodzące przez folwarki wojska zarówno rosyjskie, konfederackie, królewskie (a czasem też zwykle bandyckie grupy udające żołnierzy), zbierały kontrybucje i dopuszczaly się grabienia poszczególnych majątków oraz brały podwody³⁷. Wiele w swych listach pisał na ten temat Franciszek Mysłowski, który co rusz donosił kasztelanowej o plądrowaniu folwarków, buncie chłopów czy kradzieży zwierząt. Z początkiem kwietnia 1769 r. oficjalista żalił się dobrodziejce, że w „Krzywczach całe upada gospodarstwo. Tego tygodnia wzięto mi 80 par wołów do Kamieńca z wozami do wożenia dębów na palisadowanie forticy, ale by się to powetowało, gdyby prędzej wypuścili ludzi, nie trzymając ich niedziel kilka”³⁸. Skomplikowana sytuacja polityczna przyczyniała się również do buntu poddaństwa. O takim właśnie zajściu tydzień później donosił Kossakowskiej wspomniany urzędnik w skierowanym do niej liście, powtarzając swój dramatyczny apel: „naprzód gospodarstwo w polu nie może iść swoim porządkiem, ponieważ przez ustawiczne podwody dla wojsk różnych – poddaństwo uciemieżone nie jest sposobne do roboty, ale do buntów bardzo ochocze i już się pokazują [ich – przyp. U.K.]

³⁶ Fr[anciszek] Taranowski [?] do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Rzdzyń 24 XI 1769, AGAD, ZAŻPKB, sygn. 76a, k. 491–492.

³⁷ Por. M. Kozioł, *Konfederacja barska w Małopolsce. Ostatnie szlachectwo wystąpienie czy pierwsze narodowe powstanie?*, [w:] *Konfederacja barska (1768–1772)...*, s. 23–32.

³⁸ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 9 IV 1769, AGAD, ZAŻPKB, sygn. 76a, k. 45.

początki”³⁹. Jak wskazuje dalsza korespondencja, pod koniec tegoż miesiąca doszły kolejne zobowiązania wobec wojska, które należało wypełnić. Mysłowski pisał bowiem, że wprawdzie „woły wzięte na wożenie dębów już oddane, ale insza na ludzi tamtejszych nastąpiła bida, ustawicznie dając podwody pod Moskwę przejeżdżającą się codziennie ponad granice, przez co i gospodarstwo w polu upada”⁴⁰. Mysłowski informował ponadto kasztelanową o grabieży zboża, którego dopuścili się żołnierze. Pisał, że ma „w tych dniach wiadomości z Neteczyniec i Daszkowiec, że dobra tamtejsze przez wojska zrujnowane, zboża w gumnach Pańskich będące zabrane, w polu co się posiało wytrałowiano [!], arendarze i chłopstwo pouciekali, dyspozytorowie dosiadywać dłużej nie mogą i proszą się o uwolnienie”⁴¹.

Poszczególne dobra zobligowane były do zaopatrywania wojska w różne potrzebne do jego funkcjonowania rzeczy. Wśród nich znajdowała się żywność, głównie zboże i bydło, siano, słoma, a także pieniądze. W zbiorze Anny Ksawerowej Branickiej znajduje się registr prowiantu przekazanego dla wojska Rzeczypospolitej, które nocowało w Radzynie z 6 na 7 lipca 1769 r. Zgodnie z tym dokumentem wydano wówczas żołnierzom m.in. 26 sztuk sera, 12 kur, 18 kurcząt, dwa garnce masła, jedną kopę jajek, 20 bochenków chleba, sześć beczek piwa, cztery prosięta, sześć garncy gorzałki, trzy jałowice, jednego byka, 96 korcy owsa oraz 50 fur siana⁴². Skala wydatków przedstawionych w tym spisie pokazuje, że nawet jednorazowy przemarsz wojska przez daną miejscowość znacznie obciążał jej mieszkańców i zmuszał do wydania mu sporej części zgromadzonych w niej zapasów żywnościowych.

Plądrowanie dóbr Potockich przez wojska moskiewskie przynosiło przede wszystkim cierpienie i śmierć poddanych oraz stawało się przyczyną znacznych strat w plonach i przychodach pieniężnych, powodując także opóźnienia w rozpoczęciu lub zakończeniu prac polowych. Taka właśnie była sytuacja w marcu 1770 r., kiedy

³⁹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 15 IV 1769, *ibidem*, k. 46–47.

⁴⁰ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 30 IV 1769, *ibidem*, k. 49–50.

⁴¹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny Kossakowskiej, Zwiniacz 21 V 1769, AGAD, ZAŻPKB, sygn. 76a, k. 59.

⁴² [Regestr wydanego prowiantu dla wojska Rzeczypospolitej pod komendą JW. Regimentarów zostającego a tu w Radzynie nocującego die 6 july Roku Pańskiego 1769], *ibidem*, k. 458.

to stroskany Franciszek Mysłowski pisał do kasztelanowej kamieńskiej, że „wiosna tu u nas nadzwyczaj ranna, dni ciepłe i pogodne, zaczynamy gospodarstwo w polu, ale bardzo leniwo, kiedy poddaństwo od chudoby odpadło przez ustawiczne podwojy dla Moskwy, nawet i teraz słomę do Chocimia wozić muszę i za furę pół złotego płacę ze wszystkim, a ja dałbym mu kilka złotych za każdego, żeby go nie gnał w taką drogę”⁴³.

Przyczyną nieterminowego zebrania plonów była także niestabilna pogoda i wszelkie anomalie z nią związane. Z pewnością wiosna 1769 r. była wyjątkowo sucha, brakowało deszczu i nawodnienia gleby, gdyż narzekał na to zarówno przytaczany już Mysłowski, jak i J. Rusiecki. Pierwszy z wymienionych z końcem maja pisał do swej dobrodziejki, że „posuchy tu mamy wielkie, jeszcześmy deszczu nie mieli tej wiosny, na zboża i pasieki arcy źle, stare guma wojska wyjedli, nowych niewielkich spodziewać się należy, głód pewny będzie”⁴⁴. Podobne wieści przekazywał Kossakowskiej również drugi ze wspomnianych zarządców, pisząc jej, że „obawia się, żeby w przyszłym czasie nie była szkoda w zbożu przez niewczesne zebranie, gdyż teraz wielkie upały a deszczu nie masz to wszystkie zboża razem się dostają, a drugie przed czasem poschły od wielkich upałów. Pańszczyzną tą nie można tak wielkich obszarów tak po folwarkach, jako i u mnie zarobić i z pól zebrać, a przez te upały prędko zboże będzie spadać”⁴⁵. Przyjając należy, że cały ten rok był wyjątkowo trudny, gdyż po uciążliwej letniej suszy, stroskany Niedźwiecki donosił Kossakowskiej, że już w połowie października pojawił się mróz, który uniemożliwił zarówno zasiewy ozimin (żyta i jarzyn), jak i powstrzymał zbiór gryki, którą „mróz [...] tak chwycił, iż przez niedziel dwie w polu ani orać, ani rwać onej nie można było”⁴⁶.

Istotną rolę w dobrach Potockich odgrywały także folwarczne ogrody i warzywniki, z których pozyskiwano konkretne jarzyny, owoce i zioła potrzebne na pański stół, przechowywano je w dworskich spiżarniach, a także kierowano na sprzedaż i do aptek. W ogrodzie folwarku radzyńskiego, zawiadywanym przez J. Ru-

⁴³ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 18 III 1770, *ibidem*, k. 83.

⁴⁴ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 28 V 1769, *ibidem*, k. 64.

⁴⁵ J. Rusiecki do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 24 VII 1769, *ibidem*, k. 540.

⁴⁶ Niedźwiecki do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Sidra 1 XI 1769, AGAD, *ibidem*, k. 586.

sieckiego, uprawiano przede wszystkim pietruszkę, cebulę, groch i inne tzw. ogrodowe rzeczy⁴⁷. W sierpniu 1769 r. przywołany urzędnik żalił się do kasztelanowej, że zbiory warzywne nie będą obfite, stąd obawia się, że nie będzie co sprzedać. Wspomniał też, że wcześniej – za generalostwa – sadiło się w jego ogrodzie radzyńskim znacznie więcej, gdyż plony te zagospodarowywano nie tylko w pałacowej kuchni, ale spora ich część przeznaczana była na sprzedaż. Teraz zaś jest on zasiany przede wszystkim konopiami i zbożem, co znacznie obniżyło dochody w tej majątności⁴⁸. Na pogarszający się stan ogrodów w zawiadywanym przez siebie folwarku narzekał również J. Mieszkowski, który pisząc do Kossakowskiej z początkiem października 1768 r. tłumaczył się, że ogród pomimo iż został zasiany konopiami, grochem tyczkowym, lnem oraz pietruszką – i warzyw tych jest „zagonów kilkadziesiąt”, to jest on jednak bardzo mizerny, więc – jak stwierdził – nie widzi sposobu, „za co by należało bonifikować, chyba tylko za len, którego jest kopa jedna, snopków piętnaście, a nasienia wiem, że nie było”⁴⁹.

Istotną część gospodarki rolnej w dobrach Potockich stanowiło pszczelarstwo, które z powodzeniem rozwijało się jeszcze za czasów Marianny i Eustachego, a starano się kontynuować te tradycje pod okiem Kossakowskiej. Miody używane były w dworskiej kuchni, aptece, sporą ich część wykorzystywano w przemyśle alkoholowym oraz przeznaczano na sprzedaż. W sprawie ich dyspozycji pisał do kasztelanowej kamieńskiej w połowie marca 1769 r. Franciszek Mysłowski. Problem polegał na tym, iż nie miał on „sposobu [jego – przyp. U.K.] transportowania, ponieważ poddaństwo zapłacili powóz i woły folwarczne, które zostają się w Polsce, więc inszego nie masz sposobu do przewiezienia miódów, chyba kupię woły i z temi zaraz w maju posłać [każę ten miód – przyp. U.K.] do Kurowa”⁵⁰.

Posiadanie i dogładanie pasiek stanowiło obowiązek poszczególnych „podstarościch”, co w jednym z listów wyjaśnił Kossakowskiej wspomniany powyżej Mysłowski. Pisał do niej: „Pan Kałuski [...]

⁴⁷ J. Rusiecki do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 21 V 1769, *ibidem*, k. 512–513.

⁴⁸ J. Rusiecki do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 10 VIII [1769], *ibidem*, k. 548.

⁴⁹ J. Mieszkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Pieczyńska 5 X 1768, *ibidem*, k. 591.

⁵⁰ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 12 III 1769, *ibidem*, k. 36.

pasiek także powinien doglądać, ponieważ ma tylko jedną, a każdy podstarość ma także po folwarkach po jednej, więc łatwiej każdemu jednej dojrzeć i odpowiedzieć za nią, niż jednemu wszystkich doglądać i odpowiadać [za – przyp. U.K.] wszystkie”⁵¹.

Prócz miodu pasieki dawały także wosk stosowany w medycynie i aptekarstwie. Ponadto znaczna część tego produktu przeznaczana była do kościoła, dla którego wyrabiano cenione przez duchownych świece, gdyż miały one odpowiednie właściwości – nie dymiły i nie dławily ognia, a podczas spalania uwalniały subtelny zapach nektaru. Zdarzało się, i to również za czasów Kossakowskiej, że przy złych zbiorach miodu pojawiał się poważny problem z pozyskaniem odpowiedniej ilości wosku. Na taką sytuację narzekał w marcu 1770 r. Mysłowski, który pisał do kasztelanowej kamieńskiej, że „wosków tu u nas nie ma wiele, bo z czegoż mają być woski, kiedy się miody nie robią. Jeżeli zaś co spadnie, to się stare pszczoły wybijają, a młode – piękne woski chowają, i podczas rojenia pszczoł, roje naganiają się na te woski. Co zaś będzie wosków pokażą rachunki i odeśle się [je – przyp. U.K.] według woli Pańskiej”⁵².

Do obowiązków Kossakowskiej należało także doglądanie „przemysłu”, który w dobrach Potockich nie był rozwinięty w takim stopniu, jak rolnictwo, nie stanowił więc podstawy utrzymania ich dworu. W listach znajduje się wiele informacji na temat pozyskiwania potażu, który w tym okresie wykorzystywany był przede wszystkim do wytwarzania szkła, mydeł, stosowano go w przemyśle ceramicznym oraz do produkcji farb. Potaż, czyli węglan potasu (K_2CO_3), otrzymywano wyłącznie z popiołu drzewnego, jego zdobycie sprawiało budnikom⁵³, czyli trudniącym się jego wypalaniem robotnikom, niemało trudności. O wyrabianiu potażu wspominał w piśmie do Kossakowskiej w styczniu 1772 r. Michał Świątkowski, zapewniając ją, że wprawdzie stara się prowadzić swą fabrykę na poziomie, który trzymał za generalostwa, jednakże produkcja

⁵¹ Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 29 V 1769, *ibidem*, k. 56–57.

⁵² Franciszek Mysłowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Zwiniacz 11 III 1770, *ibidem*, k. 78–79.

⁵³ Ze względu na ogromne zapotrzebowanie na potaż w wieku XVII, sprowadzano i osadzano na zasadzie czynszu specjalnych robotników zwanych budnikami, którzy pochodzili głównie z Mazowsza. Z uwagi na wykonywaną profesję pracowali oni w lesie, w tzw. budach, a tworzone przez nich tam obozowisko nazywano majdanem. Osady te zakładane były w celu szybszego eksploataowania lasu, wypalania węgla i wytapiania smoły. Por. A. Woźniak, *Kultura mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII i początku XIX wieku (Wybrane zagadnienia)*, Warszawa 1987.

potażu bardzo w niej zmaląła, w związku z czym miał dylemat, czy nadal powinien pozostawać u niej na służbie. Pisał: „o robieniu potażu będę się starał, aby go mogło być jak najwięcej, ale że przez tę odmianę rządzenia mego wielkim zastał nieporządek na budzie potażowej, gdyż dotychczas jak przed tym bywało popiołu po cedrów pięć tysięcy, albo sześć, a teraz nie zastałem więcej jak tysięcy dwa, a w zimie ciężko palić, to [...] Dobrodzika niech mi uczyni dyspozycya, czyli dawnym zwyczajem mam tę fabrykę prowadzić, czyli też kto inszy ma dysponować i pisarza instalować do dozoru tej roboty”⁵⁴.

Znaczną część gospodarczej działalności dworu stanowił handel, który polegał na wysyłaniu towarów na sprzedaż, jak i na ich sprowadzaniu do poszczególnych majątkości. Artykuły, głównie spożywcze, pozyskiwał dla Kossakowskiej między innymi wspomniany już Michał Świątkowski. Ten dla przykładu w kwietniu 1769 r. zajęty był sprowadzaniem mięsa na pański stół, jednakże co rusz napotykał trudności, które ze szczegółami przekazywał swej dobrodziejce. Pisał do niej, że „ile możności z ekspensą kuchenną się obchodzę, mięso się od rzeźników na kwitki bierze, ale mi się o pieniądze naprzykrzają”⁵⁵. Warto zauważyć, że uwagi urzędnika związane były z powszechnym wówczas brakiem „gotowego pieniądza”, który w handlu stanowił rzecz najistotniejszą. Innym zaś razem Świątkowskiemu udało się zakupić „trochę ryb słonych” czy też pozyskać francuskie wino⁵⁶. Swęj przełożonej dostarczał ponadto drób (głównie kury, kapłony i gęsi) oraz masło, zapewniając ją, że „co możność [...] [jego – przyp. U.K.] będzie, przyśle na statku do kuchni JW. Pani”⁵⁷. Świątkowski prawdopodobnie zawiadywał też pałacową spiżarnią w Radzynie, miał więc pozwolenie na to, by przed Wielkanocą 1770 r. przekazać panu Litowskiemu, do jednego z folwarków „krup różnych i mąk wszelkich”, a także ćwierć mięsa, prosię, baranka, szynkę, pół polci słoniny oraz „wszystkiego [innego – przyp. U.K.] do święcenia”⁵⁸.

⁵⁴ Michał Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Borodzianka 20 I 1772, AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 477.

⁵⁵ Michał Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 27 IV 1769, AGAD, APR, sygn. 464, k. 8.

⁵⁶ M. Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 18 III i 18 VIII 1770, *ibidem*, k. 15–16, 24–25.

⁵⁷ Klukowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m. i d.], AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 316.

⁵⁸ M. Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 15 IV 1770, AGAD, APR, sygn. 464, k. 22.

Istotną rolę w dobrach Potockich odgrywał rzeczny spław towarów do Gdańska, z którego czerpano znaczne dochody⁵⁹. Na handel przeznaczano zarówno zboże, żywność, potaż, len, drewno, jak i różnorodne towary produkowane w poszczególnych majątkach, które po śmierci Potockich dystrybuowane były zgodnie z wolą Kossakowskiej. W Gdańsku interesy kasztelanowej kamieńskiej reprezentowali jej pełnomocnicy (plenipotenci, rzadziej urzędnicy dworscy, niekiedy „sternicy”), którzy starali się dotrzeć tam jednocześnie ze statkami przewożącymi wspomniane wyżej produkty. Na miejscu zajmowali się oni odmierzaniem towarów (głównie zboża i potażu), notowaniem cen skupu, dobijaniem targu oraz realizacją zleceń swej mocodawczyni. W zakres obowiązków wspomnianego urzędnika wchodziło też dysponowanie uzyskanymi ze sprzedaży pieniędzmi oraz spłacanie bądź zaciągnięcie nowych długów⁶⁰.

W przebadanych na potrzeby niniejszych rozważań archiwaliach znajduje się rejestr rzeczy, które w okresie dzierżawy Kossakowskiej wywiezione zostały z klucza radzyńskiego do Gdańska. Wśród produktów przeznaczonych na sprzedaż znalazły się żyto, mąka (pszenna i tatarczana), krupy (tatarczane i jęczmienne), pęczak, groch, jagły, słonina, skórki daniele oraz płótno zgrzebne i konopne⁶¹. Spis ten świadczy więc z jednej strony o różnorodności artykułów wywożonych z dóbr Potockich, produkowanych w nadmiarze i przeznaczanych na handel, z drugiej zaś o desperacji, by cokolwiek z owych produktów spieniężyć.

⁵⁹ Por. A. Sztachelska-Kokoczek, *Organizacja i struktura spławu produktów z dóbr Jana Klemensa Branickiego do Gdańska w XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1991, R. XVII, s. 213–237; J. Burszta, *Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII w. do połowy XVIII w.*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1954, R. XIV, s. 174–238; idem, *Materiały do techniki spławu rzecznego na Sanie i średniej Wiśle z XVII i XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1955, R. III, nr 3, s. 752–782; Z. Guldon, *Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII w.*, Toruń 1966; A. Homecki, *Produkcja i handel zbożem w dobrach Lubomirskich w drugiej połowie XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w.*, Wrocław 1970; S. Giereszowski, *Wisła w dziejach Polski*, Gdańsk 1982; *Materiały do techniki spławu rzecznego na Bugu i Wiśle w XVIII w. Kontrakty na budowę i wyposażenie statków spławnych*, wyd. A. Romanów, „Nautologia” 1981, t. XVI, nr 2, s. 70–74; *Materiały do dziejów spławu na Sanie i Wiśle w XVIII wieku*, „Frygor gdański” Pawła Benoego, wyd. A. Romanow, „Rocznik Gdański” 1983, R. XLIII, z. 1, s. 167–212.

⁶⁰ A. Sztachelska-Kokoczek, *op. cit.*, s. 221–222.

⁶¹ [Rejestr rzeczy wywiezionych z klucza radzyńskiego na frior gdański in anno domini 1769], AGAD, ZAazPKB, sygn. 76a, k. 468.

Transport artykułów odbywał się wiosną lub jesienią (w okresie od września do listopada), a jego powodzenie zależne było od warunków pogodowych. Zazwyczaj w sprawnym przewozie towarów przeszkodą stawały się wiatry bądź susza, powodujące obniżenie poziomu wody w rzekach. W maju 1769 r. do kasztelanowej kamieńskiej pisał L. Zalewski, informując ją, gdzie w danej chwili znajduje się ze swym załadunkiem. Przy okazji oświadczył, że wkrótce zamierza dotrzeć do celu, choć będzie to możliwe, jeśli „tylko wiatry nie [...] [będą – przyp. U.K.] przeszkodą do pospieszenia”. Wspomniał też o tym, że ze względu na niski poziom wód Wisły, stał dwa tygodnie w okolicach Wyszogrodu „oczekując na większą” wodę. Ostatecznie, pomimo wspomnianych przeciwności losu, udało mu się szczęśliwie dopłynąć do celu i sprzedać powierzone zboże⁶². Towary w imieniu Kossakowskiej zbywał w Gdańsku także A.[?] Lesiewicz, który w maju 1769 r. donosił jej, że udało mu się sprzedać żyto i płótno po całkiem dobrej cenie, stąd prosił o „dyspozycję Pańską jakim sposobem pieniądze [...] transportować rozkaże”⁶³. Handlem produktami pochodzącymi z dóbr dzierżawionych przez Kossakowską zajmował się też J. Rusiecki. W tym samym czasie co Lesiewicz tłumaczył się jej ze sprzedaży wełny, którą – zdaniem kasztelanowej – zbyt tanio „puścił”, za co został napomniany. Pisał bowiem do niej: „wełnę zaś, żem się domyślił przedać bez dyspozycji JM Pani w tym najpokorniej przepraszam [...], ale ta wełna i 18 złotych niewarta była, bo to były wybierki od kilkunastu lat i co rok remanentem podawano, między którą wełną była większa połowa czarnej siwej, a czarna wełna i siwa zawsze nie ma pokupu”⁶⁴.

Kossakowska nadzorowała także wszelkie remonty i niedokończone przez swego brata i szwagierkę budowy, stąd w zakres jej obowiązków wchodziła kwestia utrzymania i zagospodarowania zabudowań dworskich i pałacowych. W czasie jej czteroletniej dzierżawy remonty prowadzone były w Radzynie, gdzie ze Szczuczyna (zgodnie z jej wolą) wysłano siedmiu mularzy, za co odpowiedzialni byli Piotr Zawistowski i Michał Świątkowski. W tym okresie, jak wynika z ich korespondencji, zajmowali się oni wyrabianiem cegieł

⁶² L. Zalewski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Sartawice 22 V 1769, *ibidem*, k. 423; L. Zalewski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Gdańsk 9 VI 1769, *ibidem*, k. 424.

⁶³ A.[?] Lesiewicz do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Gdańsk 5 V 1769, *ibidem*, k. 605–606.

⁶⁴ J. Rusiecki do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 21 V 1769, *ibidem*, k. 513–514.

na „mur około ogrodu”, na którego wzniesienie przygotowano ich (do końca maja tegoż roku) aż trzydzieści sześć tysięcy sztuk⁶⁵. Prócz tego w Radzynie prowadzone były drobne remonty, na których wykonanie potrzeba było zakupić dla przykładu trzydzieści kop gwoździ, a także większe prace mające na celu wymianę okien, które już „zupełnie pogniły”. Remonty przeprowadzano też w pałacu w Kurowie, gdzie bielono ściany i równano sufity⁶⁶. Cenionym artystą na dworze Potockich, który służył też u Kossakowskiej, był Jan Dawid Knakfuss, który ściśle współpracował z Janem Krystianem Deybelem⁶⁷ i Jakubem Fontaną⁶⁸, do jego podstawowych obowiązków należała wówczas kontrola techniczna poszczególnych zabudowań, wyznaczanie abrysów, czyli planów architektonicznych, a także sprowadzanie specjalistów⁶⁹.

⁶⁵ Piotr Zawistowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, [b.m.], 14 IV 1769, AGAD, APR, sygn. 459, k. 11; M. Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 28 V 1769, *ibidem*, sygn. 464, k. 9.

⁶⁶ Michał Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 30 V 1769, AGAD, APR, sygn. 464, k. 13; Klukowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Kurów 9 VI 1769, AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 277–279; M. Świątkowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń [b.d.], *ibidem*, k. 456.

⁶⁷ Jan Krystian Deybel (1725–1798) – pochodził z Warszawy, z ewangelickiej rodziny wojskowej, która za czasów Augusta II przybyła z Saksonii do Polski. Robił błyskotliwą karierę w wojsku. Z czasem został adiutantem gen. Eustachego Potockiego. W 1766 r. jako jeden z najlepszych pirotechników został wysłany do Malborka, a w roku 1767 przesunięty do Kamieńca, gdzie przetrwał konfederację barską. Brał udział w insurekcji kościuszkowskiej walcząc po stronie powstańców. W 1794 r. został przez Kościuszkę mianowany generałem-majorem. Miał dwie żony – Zofię Elżbietę z Rexów (zm. 1794) oraz Annę Marię z Desmettów, z którą doczekał się dwóch synów – Henryka Aleksandra oraz Karola Onufrego. Por. R. Morcinek, *Deybel de Hammerau Krystian Gotfryd*, [w:] *PSB*, t. V, Kraków 1939–1946, s. 135–136.

⁶⁸ Jakub Fontana (1710–1773) – polski budowniczy i nadworny architekt królów polskich oraz magnatów. Był synem Józefa Fontany (zm. 1741) i Barbary z Kellerów. W latach 1732–1736 przebywał za granicą, gdzie zapoznał się z największymi dziełami Włoch i Francji. Pracował m.in. na dworach Franciszka Biełńskiego, Jana Klemensa Branickiego, Mniszchów, Lubomirskich, Załuskich, a także Eustachego Potockiego, gdzie otrzymał zlecenie przebudowy pałacu w Radzynie Podlaskim. Był żonaty z Magdaleną Bartsch *vel* Barszcz. Zmarł bezpotomnie. Por. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 79; K. Gombin, *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009, s. 6, 9–10, 14 i *passim*; A. Bartczakowa, *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.

⁶⁹ K. Gombin, *op. cit.*, s. 51, 58–59 podaje, że Jan Dawid Knakfuss był ogrodnikiem na dworze Eustachego Potockiego, sprowadzając dla niego różne towary

Mistrz Knakfuss, po okiem Kossakowskiej, inicjował i doglądał prace m.in. w pałacu w Kurowie i Radzynie. Przekazywał jej informacje o pierwszym z wymienionych obiektach, pod koniec czerwca 1770 r. pisząc, że „jeździł do Kurowa i wszelką dyspozycją tamtejszej roboty tak mularskiej, jako i stolarskiej uczynił strony”. Ponadto donosił, że do wykonania „facjaty” pałacowej zatrudniony został przez niego znakomity artysta Jan Chryzostom Redler⁷⁰. O przebiegających równolegle pracach remontowych w Radzynie stwierdzał: „fabryka [...] tutejsza wszelka tak ogrodowa, jako i pałacowa tudzież i [...] [około – przyp. U.K.] młyna, idzie swoim trybem także domostwo w mieście już zaczęte i będzie skończone [...], gdyż już jest drzewo gotowe [...] obrobione, związane i zwiezione”⁷¹. W styczniu kolejnego roku zaczęło się natomiast brukowanie tamtejszego pałacowego dziedzińca, na okoliczność czego sprowadzano tam piasek i kamienie⁷².

Kossakowska zaangażowana była także w remonty świątyń znajdujących się w dzierżawionych przez nią majątkach. Wiosną 1769 r. rozpoczęła się renowacja kościoła budzanowskiego. W tym czasie tynkowano babieniec, oraz sprowadzono artystę – niejakiego Waygiela, żeby „dał armaturę z herbami na facyacie” oraz by wymalował na niej postaci dwóch świętych – Piotra i Pawła⁷³. Ponadto zakładano, że ołtarz i ambona, które sprowadzono ze Stanisławowa, będą skończone i zamontowane na Zielone Świątki tegoż roku. Do wnętrza kościoła starano się też pozyskać nowe organy, dlatego doglądający tego remontu W. Kałuski przekazał Kossakowskiej, że karmelici trembowelscy „wystawiają u siebie organy nowe, te zaś dawne sprzedają, które by się prawie zdały do tegoż kościoła

z Hamburga przez Gdańsk. Trudno jednak, jak zaznacza autor, odtworzyć zakres prac Knakfussa dla Radzynie.

⁷⁰ Klukowski do Katarzyny Kossakowskiej, Kurów 21 VIII 1769, AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 300; Jan Dawid Knakfuss do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 29 VI 1770, AGAD, APR, sygn. 466, k. 2. Por. K. Gombin, *op. cit.*, s. 7, 48–49, 57, 60 i *passim*; K. Mikocka-Rachubowa, *Redler Johann Chryzostomus*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. VIII, red. I. Bał, K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2007, s. 265–272.

⁷¹ Jan Dawid Knakfuss do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 29 VI 1770, AGAD, APR, sygn. 466, k. 3.

⁷² Jan Dawid Knakfuss do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Radzyń 28 I 1771, *ibidem*, k. 5.

⁷³ W. Kałuski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Budzanów 26 IV 1769, AGAD, ZAzPKB, sygn. 76a, k. 391.

budzanowskiego”, stąd sugerował, że „może by ich kupił za złotych osiemset, a najwięcej tysiąc”⁷⁴.

* * *

W ramach podsumowania stwierdzić należy, że Katarzyna z Potockich Kossakowska funkcjonuje w literaturze jako postać niezmiernie barwna, nietuzinkowa, miejscami nawet nieokiełznana, dzięki czemu zasłużyła sobie na wiele określeń, które przyłgnęły do niej na stałe, a mianowicie: „praczki Potockich”, „wielkiej mądrochy”, „herod baby”, „ostatniej matrony”, a ze względu na jej zaangażowanie polityczne i aktywność społeczną, mówiono o niej także „ten kobieta”⁷⁵. Niewiele jednak pisze się o jej codziennych staraniach mających na celu utrzymanie i pomnożenie rodzinnego majątku, które uznać należy, obok wspomnianych powyżej, za równie ważne i istotne. Przejęcie przez kasztelanową kamińską oficjalnej opieki nad dziećmi Marianny i Eustachego Potockich oraz wzięcie ich majątku w czteroletnią dzierżawę świadczyło bowiem o jej wielkiej zaradności i przedsiębiorczości. Jak wskazują analizowane listy kierowane do niej przez urzędników dworskich, zadanie to wykonała znakomicie, a znajdujący się na jej służbie współpracownicy nie tylko zabiegali o jej względy, ale darzyli ją, jak można niewątpliwie przyjąć, takim samym zaufaniem i szacunkiem, co zmarłych w 1768 r. małżonków Potockich. Dowodzi to, że Katarzyna z Potockich Kossakowska sprawdziła się nie tylko w roli opiekunki swych bratanków, ale także osoby dogląającej majątku swego nieżyjącego brata, sprawnie i bez większych problemów utrzymując przy tym poprawne stosunki ze sztabem urzędników oraz klientów wcześniej związanych z Potockimi. Analizowane listy urzędników dworskich pozwalają ponadto stwierdzić, że nie dokonała ona rewolucyjnych zmian w majątkach Potockich, zachowując ich dotychczasową strukturę urzędniczą oraz styl funkcjonowania.

Warto w tym miejscu dobitnie zaznaczyć, że temat podjęty w niniejszych rozważaniach ma charakter przyczynku, a w materiale źródłowym pozostałym po Potockich znajduje się jeszcze wiele

⁷⁴ W. Kałuski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Budzanów 26 IV 1769, *ibidem*, k. 393.

⁷⁵ Por. K. Maksimowicz, *op. cit.*, s. 207–208. Szerzej o tym: E. Rudzki, *op. cit.*, s. 135–186.

istotnych informacji na temat funkcjonowania ich dworu. Archiwalia te z pewnością nadal czekają na swego badacza, którego wypada zachęcić do podjęcia trudnego, ale bardzo ciekawego i ważnego zadania.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Archiwum Potockich z Radzyna [APR]

sygn. 459, 464, 465, 466, 582

Zbiór Anny Ksawerowej Branickiej [ZAzPKB]

sygn. 76a

EDYCJE ŹRÓDŁOWE

Listy Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, kasztelanowej kamieńskiej z oryginałów przechowanych w archiwach rodzinnych wydał Kazimierz Waliszewski, Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1883.

OPRACOWANIA

Anusik Z., *Podział latyfundium Eustachego i Marianny z Kątskich Potockich w 1771 roku*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2018, R. XVII, nr 1, s. 5–24.

Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

Augustyniak U., *Inwentarze mienia radziwiłłowskiego z XVI–XVII wieku jako źródło do historii mentalności i życia codziennego – możliwości badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. LI, nr 2, s. 231–248.

Augustyniak U., *Stary sługa jako przedmiot badań nad klientelizmem magnackim na Litwie w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2010, R. LVIII, nr 1, s. 71–85.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1994.

Bartczakowa A., *Jakub Fontana, architekt warszawski XVIII wieku*, Warszawa 1970.

Burszta J., *Handel magnacki i kupiecki między Sieniawą nad Sanem a Gdańskiem od końca XVII w. do połowy XVIII w.*, „Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1954, R. XIV, s. 174–238.

Burszta J., *Materiały do techniki spławu rzecznoego na Sanie i średniej Wiśle z XVII i XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1955, R. III, nr 3, s. 752–782.

- Czernecki J., *Kasztelanowa Katarzyna z Potockich Kossakowska. Historie i anegdoty z 10. zaginionymi akwarelami W. Kasprzyckiego. Z pamiętników i innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki*, Kraków 2019.
- Dubas-Urwanowicz E., *Podstawy prawne opieki nad dziećmi w państwie polsko-litewskim w XVI–XVII wieku*, [w:] *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha, Warszawa 2014, s. 67–78.
- Dumanowski J., *Inwentarze wielmożnych i urodzonych. Konsumpcja szlachty wielkopolskiej w XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, R. LI, nr 2, s. 261–276.
- Giereszowski S., *Wisła w dziejach Polski*, Gdańsk 1982.
- Godek S., *Elementy prawa rzymskiego w III Statucie litewskim (1588)*, Warszawa 2004.
- Gombin K., *Inicjatywy artystyczne Eustachego Potockiego*, Lublin 2009.
- Grosfeld B., *Potocki Eustachy (1719–1768)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVII, Wrocław 1983, s. 804–807.
- Guldon Z., *Związki handlowe dóbr magnackich na prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w XVIII w.*, Toruń 1966.
- Historia państwa i prawa Polski*, t. II (Od połowy XV wieku do r. 1795), red. J. Bardach, Warszawa 1966.
- Homecki A., *Produkcja i handel zbożem w dobrach Lubomirskich w drugiej połowie XVII w. i w pierwszej połowie XVIII w.*, Wrocław 1970.
- Ignatowicz J., *Opieka*, [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, cz. 1, red. J.S. Piątkowski, Wrocław 1985, s. 1093.
- Janeczek Z., *Ignacy Potocki, Marszałek Wielki Litewski (1750–1809)*, Katowice 1992.
- Janeczek Z., *Korespondencja Marianny z Kątskich Potockiej z komendantem twierdz ukraińskich generałem Joachimem Potockim, z lat 1756–1769*, [w:] *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w.)*, wyd. 2 popr. i uzupeł., red. Z. Janeczek, Katowice 2010, s. 403–452.
- Kicińska U., *Codzienne sprawy w kręgu dworu Marii z Kątskich Potockiej (zm. 1768): zarys problemu na podstawie korespondencji kierowanej do starościny lwowskiej w latach 1765–1766*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne” 2022, t. XXIX, nr 2, s. 162–177.
- Kołacz-Chmiel M., *„Mulier honesta et laboriosa”. Kobieta w rodzinie chłopskiej późnośredniowiecznej Małopolski*, Lublin 2018.
- Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. I–II, Warszawa 1991.
- Konopczyński W., *Konfederacja barska. Przebieg, tajemnice i jawne skutki*, t. I–II, Poznań 2017.
- Kowalik J., *Maria z Kątskich Potocka (ok. 1720–1768): przyczynek do życia kulturalnego w Radzynie w II połowie XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2001, R. I, s. 35–46.
- Kowalska E., *Terminologia opieki nad małoletnimi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1977, ser. I, z. 19, s. 43–53.
- Kowecka E., *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Warszawa 1984.

- Koziół M., *Konfederacja barska w Małopolsce. Ostatnie szlacheckie wystąpienie czy pierwsze narodowe powstanie?*, [w:] *Konfederacja barska (1768–1772). Tło i dziedzictwo. Publikacja wydana w 250. rocznicę zawiązania konfederacji barskiej*, Kraków 2018, s. 23–32.
- Krakowski B., *Kossakowska Katarzyna z Potockich*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIV, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 255–256.
- Lesiński B., *Stanowisko kobiety w polskim prawie ziemskim do połowy XV w.*, Wrocław 1956.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Maksimowicz K., *Z jakiego powodu komplementowano Katarzynę Kossakowską?*, [w:] *Panegiryk jako element życia literackiego doby staropolskiej i oświeceniowej*, red. M. Sulejewicz-Nowicka, Z. Gruszka, Łódź 2013, s. 207–215.
- Materiały do dziejów splotu na Sanie i Wiśle w XVIII wieku*, „Fryor gdański” Pawła Benoego, wyd. A. Romanow, „Rocznik Gdański” 1983, R. XLIII, z. 1, s. 167–212.
- Materiały do techniki splotu rzecznoego na Bugu i Wiśle w XVIII w. Kontrakty na budowę i wyposażenie statków splotnych*, wyd. A. Romanow, „Nautologia” 1981, t. XVI, nr 2, s. 70–74.
- Mazek D., *Kuratela nad osobami chorymi psychicznie w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1999, t. XC, z. 2, s. 131–149.
- Mikocka-Rachubowa K., *Redler Johann Chrysostomus*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy*, t. VIII, red. I. Bal, K. Mikocka-Rachubowa, Warszawa 2007, s. 265–272.
- Morcinek R., *Deybel de Hammerau Krystian Gotfryd*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. V, Kraków 1939–1946, s. 135–136.
- Penkała-Jastrzębska A., Kicińska U., *Sources for research into the living standards of the aristocracy and nobility in the 17th and 18th centuries in foreign archives – research perspectives*, [w:] *The world of things. Considerations on the standard of living and the meaning of movable property in Polish-Lithuanian Commonwealth*, Cracow 2022, s. 161–178.
- Pielas J., *Opieka nad nieletnimi w rodzinach szlacheckich w Koronie w XVII wieku. Zarys problematyki i perspektywy badawcze*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2015, t. XXXVII, nr 1, s. 93–106.
- Pielas J., *Wyposażenie i wystrój wnętrz siedzib szlachty sandomierskiej w XVII wieku i pierwszej połowie XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, R. LXVII, nr 1, s. 55–72.
- Popiołek B., „Dziatki moje błogosławie i obliguję...” – *staropolskie testamenty jako źródło do historii wychowania*, [w:] *Ars Educandi. Źródła*, t. I (*Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średniowiecza do XIX wieku*), red. J. Gwoździak, przy współudziale P.P. Barczyka, Mysłowice 2009, s. 184–196.
- Popiołek B., *Rytuály codziennosci. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022.
- Popiołek B., *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.

- Pośpiech A., *Prowincja szlachecka w Polsce XVII wieku. Ludzie – przedmioty – życie codzienne (zarys problematyki)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, R. XLIV, nr 3, s. 263–270.
- Rozbicka M., *Siedziby średniej i drobnej szlachty na północno-zachodnim Mazowszu w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 1999.
- Rudnicka J., *Maria z Kątskich Potocka, jako tłumaczka Moliera*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz, S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 285–296.
- Rudzki E., *Staroświecka „Mądrocha” (Kasztelanowa Katarzyna z Potockich Kossakowska)*, [w:] E. Rudzki, *Damy polskie XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 135–186.
- Stasiak A.M., *Patriotyzm w myśli konfederatów barskich*, Lublin 2005.
- Stolicki J., *Początki konfederacji barskiej nad Dniestrem*, [w:] *Konfederacja barska (1768–1772). Tło i dziedzictwo. Publikacja wydana w 250. rocznicę zawiązania konfederacji barskiej*, Kraków 2018, s. 11–22.
- Szczygielski W., *Konfederacja barska w Wielkopolsce: 1768–1770*, Warszawa 1970.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Organizacja i struktura splotu produktów z dóbr Jana Klemensa Branickiego do Gdańska w XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1991, R. XVII, s. 213–237.
- Szymczakowa A., *Panny, mężatki i wdowy przed sądami ziemskimi i grodzkimi w Sieradzkim w XV wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2002, t. VII, s. 81–99.
- Woźniak A., *Kultura mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII i początku XIX wieku (Wybrane zagadnienia)*, Warszawa 1987.
- Zielińska T., *Siedziba szlachecka w dużym mieście polskim XVIII stulecia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1981, R. XXIX, nr 3, s. 313–332.

NETOGRAFIA

Słownik pojęciowy języka staropolskiego, <https://spjs.ijp.pan.pl/haslo/index/11230/37506> (dostęp: 14 IX 2022).

NOTKA O AUTORCE

Dr hab. Urszula Kicińska, prof. UP – historyk, zatrudniona w Katedrze Historii Nowożytnej Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Jest autorką ponad 80 tekstów naukowych i popularnonaukowych, w tym dwóch książek autorskich: *Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku* (Warszawa 2013) oraz *„W tym osieroconym stanie”. Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)* (Kraków 2020).

Zainteresowania naukowe: historia nowożytna Polski, historia mentalności, historia rodziny i pozycja kobiet w społeczeństwie szlacheckim Rzeczypospolitej Obojga Narodów, tanatologia, parenetyka oraz funkcjonowanie i organizacja kobiecych dworów szlacheckich.

urszula.kicinska@up.krakow.pl